

II. JÓZSEF NÉMET TELEPESEI

1784–1787

PhD értekezés tézisei

Kollega Tarsoly István

2011

**Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola
Gazdaságtörténeti Műhely
Vezető: Prof. Dr. Botos Katalin
Témavezető: Dr. Szulovszky János**

Budapest, 2011

A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI, PROBLÉMAFELVETÉS

A magyarországi német telepítéstörténet-írás szinte egyidős magukkal a telepítésekkel. Az első szakmunka a Bánságra vonatkozik és Franz Grisellini tollából már 1780-ban megjelent. Különösen széles irodalma van a török hódoltság utáni két nagy korszak, III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt lezajlott állami és magánföldesúri telepítések történetének. A harmadik nagy volumenű, II. József ideje alatt lebonyolított kamarai telepítés feldolgozása azonban – bár jelentős, de mégis csak – résztanulmányokat eredményezett.

Témámnak ezért is választottam a II. József kori, államilag finanszírozott és irányított német telepítés történetének átfogó és egyes vonatkozásaiban részletekig lemenő feltárását.

A német telepítések szakirodalma

Magyarországnak a török hódoltság utáni politikai, közigazgatási és gazdasági berendezkedésére vonatkozó kézírata, a *Kollonich Lipót Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* (1688–1690) Stuttgartban, 2010-ben jelent meg Kalmár János és Varga J. János gondozásában. Kollonich műve eredeti szövegének hozzáférhetővé tétele a telepítéstörténet szempontjából azért fontos, mert legmagasabb szinten itt fogalmazódott meg először az ország gazdasági és szociális helyzetének 1780-ban jelent meg; *Konrad Schünemann*-nak az *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia* című, több

mint négyszáz oldalas monográfiájában a kötet címével ellentétben nemcsak a korszak betelepítéspolitikájával foglalkozott, hanem feldolgozta és számos levéltári adattal illusztrálta a Mária Terézia alatt lezajlott telepítéseket is. 1936-ben látott napvilágot két német történész *Franz Wilhelm* és *Josef Kallbrunner* szerkesztésében a *Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa* című forráskiadvány. Munkájuk jelentősége abban áll, hogy közreadták az általuk addig felkutatott, mintegy 65 ezer betelepülő nevét tartalmazó névsorokat, valamint, hogy a könyv közzéteszi a II. József-féle telepítés névanyagát is.

A két világháború közötti regionális kutatások körébe tartozik, a stuttgarti Deutschen Ausland-Institut gondozásában megjelent füzetek sorozatában 1936-ban adták ki *Gottlob Schuon* munkáját *Die nordöstliche Schwäbische Türkei* címmel, amely a Tolna megyei németek történetét dolgozza fel a betelepítéstől az 1930-as évekig, benne számos adattal a II. József kori telepítésben is érintett Dunakömlőd és Németkér községek lakóiról. A munka azonban már magán viseli az 1930-as évek második felének azon irányzatát, amely a német gazdasági és kultúrfölény hangsúlyozásával mutatja be a Németországon kívüli németség életterét. A dolgozatot szempontjából fontos Dunakömlőd és Németkér történetét a német betelepítéstől kezdve az 1920-as évek végéig *Schilling Rogér* doktori disszertációjában dolgozta fel.

A II. világháború után hosszú évtizedekig csak külföldön, elsősorban NSZK-ban jelent meg német telepítéstörténettel foglalkozó munka. Csak a rendszerváltozást megelőző évtizedben, a hazai németség

identitástudatának feléledése idején jelenhettek meg a magyarországi németiség egészére vonatkozó szakmunkák. Úttörő munkásságot *Bel-lér Béla* fejtett ki, akinek tollából 1981-ben elsőként jelent meg rövid összefoglaló. (*A magyarországi németek rövid története*).

A II. világháború után külföldön megjelent német telepítéstörténet már az 1960-as évektől kezdve komoly erőket mozgatott meg, főként az 1945 utáni kitelepítések elszenvedőinek jóvoltából. A kitelepített németek régi-új hazájukban hagyományörző egyesületeket alapítottak, aminek hozadéka számos egykori magyarországi bácskai és bánáti falutörténet feldolgozása lett. A müncheni *Donau-schwäbisches Archiv* sorozatában közel ötven kötet jelent meg. A magyarországi németek egyik legjelentősebb németországi kutatója *Anton Tafferner*; 1974 és 1995 között megjelent ötkötetes „Quellenbuch”-ja a németiség hazai forrásainak gyűjteménye. *Werner Hacker* a németországi levéltárak német tartományi irataiban tárta fel és adta ki nyolc kötetben a kivándorló németekre vonatkozó dokumentumokat 1969 és 1987 között.

1987 márciusában Budapesten tartott nemzetközi történészkonferencián a magyarországi németek történetével foglalkoztak. A konferencia anyagát két kötetben, *300 éves együttélés* címmel, *Hambuch Vendel* szerkesztésében kiadták.

Manherz Károly összeállításában jelent meg 1998-ban, inkább csak tájékoztató jelleggel a magyarországi németek történetével, kultúrájával, néprajzával foglalkozó rövid összefoglaló munka (*A magyarországi németek*).

A fenti munkák a jozefinista telepítés kérdéskörét nem, vagy csak egy-egy bekezdés erejéig említik. A bécsi és a budapesti levéltárak dokumentumaiból összeállított forráskiadványában 1990-ben Oskar Feldtänzer kísérelte meg összegyűjteni és közreadni a II. József kori bácskai telepítés legfontosabb iratait. Munkája tiszteletreméltó, ötszáz oldalas kötetében 121 levéltári iratot közöl, amely inkább a száz évvel korábbi, Baróti Lajos által szerkesztett, a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-társulat kiadásában 1893 és 1907 között megjelent adattárhoz hasonlít, történeti feldolgozásra ő sem vállalkozik.

A bánásági és bácskai telepítések szakirodalma

A bánásági telepítések történetét a 18. század óta nagy figyelem kíséri. Még a II. József-féle telepítések előtt jelent meg a már említett, Bántság történetét összefoglaló kétkötetes, térképmelléklettel ellátott munka *Franz Grisellini* tollából (*Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte*). Az 1780-ban Bécsben megjelent monográfiát tekinthetjük az első bánásági történeti munkának. A történeti leírás után külön fejezetet szentel a török uralom utáni betelepítések részleteire: mely falvakba, honnan és hány colonust költöztetett a bécsi kamarai kormányzat.

A bácskai telepítéstörténetek megkerülhetetlen monográfiáját egy hajdani jozefinista telepesből lett helytörténész írta. *Johan Eiman* 1822-ben megjelent könyve nemcsak az újsziváci telepítéstörténet

kortárs szemével írt összefoglalása, művében röviden kitér az egész Bácska II. József kori telepítésére. A kancelláriai telepeslistákat azonban – természetesen – nem láthatta.

A jozefinista telepítés száz, majd százötven éves évfordulójára számos község tartotta fontosnak, hogy megemlékezzen a betelepülésről és annak körülményeiről, közöttük több is szolgáltat olyan adatokat, amely alkalmas a betelepítés történetének finomítására.

A II. világháborútól a rendszerváltozásig a délvidéki német telepítésekre vonatkozó hazai szakmunka nem jelent meg. 1998-ban látott napvilágot *Kovách Géza* monográfiája, a Bánság 1716 és 1848 közötti demográfijáról. Kovách a Bánságot 27 falujával érintő és mintegy 12 ezer főt megmozgató jozefinista német telepítésről nem ír. Ugyancsak a Bánságról írt tanulmányt 2002-ben *Marjanucz László* a bánsági berendezkedés és telepítés történetéről Mária Terézia koráig. A pécsi székhelyű MTA Regionális Kutatások Központja és a szegedi Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására 2009-ben közösen bánsági konferenciát rendezett, *A Bánság, mint történeti régió sorsa a török kiűzésétől napjainkig* címmel. A konferencián elhangzott előadások anyagának szerkesztett változatát a *Közép-Európai Közlemények* hasábjain tették közzé.

A hely- és társadalomtörténeti vonatkozásokat számos tanulmány érintette, azonban a jozefinista telepeslisták teljes körű feldolgozását mind ez ideig még senki nem végezte el, leszámítva jelen tanulmány szerzőjének összefoglaló sorait, amely 1993-ban, a KSH Népeségtudományi Intézete által kiadott Történeti Demográfiai Füzetekben jelent meg.

A dolgozat egyik fő témájáról, Sóvár és a sóvári uradalom történetéről a szakirodalomban ugyan található néhány tanulmány, egy-két bekezdésnyi utalás, azonban ezekben még említés sincs a II. József-kori németek sóvári beköltözésére, illetve a németek jelenlétére.

A fentiekből adódóan alapvetésnek tekinthető jelen dolgozatnak a telepelisták teljes körű feldolgozása, valamint a sóvári kamarai uradalom német betelepítésének történetére vonatkozó fejezete.

1932-ben jelent meg a Dunakömlődöt és Németkért bemutató, a kor követelményeinek megfelelő kiváló, társadalomtörténeti vonatkozásokot is tartalmazó bölcsészdoktori disszertáció, azonban a Helytartótanács levéltárában található lista, amely a két falu összes telepésének adatait tartalmazza, teljes körű feldolgozására ez sem vállalkozik.

MÓDSZERTAN

II. József 1782. szeptember 22-én kihirdetett telepítési pátense hatására az éppen alakuló tíz magyarországi közigazgatási kerületből kilencbe 1784 és 1787 között főként német tartományokból 7600 család érkezett. A telepések több mint háromnegyedét Bácskába és Bánságba költöztették. Ahhoz, hogy megértsük, mi tette szükségessé ezt a több száz közigazgatási szakember, iparos és napszámos munkaerőt megmozgató, komoly szervezettséget igénylő, négy évig tartó állami akciót, meg kell vizsgálnunk a magyar történelem 18. századi folyamatát, kezdve a török kiűzésétől egészen II. József uralkodásá-

ig. Ennek során kitértem a Habsburg telepítéspolitikára, a társadalmi, főként a nemzetiségi folyamatokra, mert mindezek együttesen hatottak arra, hogy 60–100 évvel a török hódoltság megszűnése után még mindig szükség volt a 34 ezer főnyi német populáció letelepítésére.

A II. József-kori telepeslisták minden releváns adatának feldolgozását jelentősen megkönnyítik a számítógépes adatbázis-kezelő programok. Ennek során bármely fontos vagy érdekes társadalomtörténeti kérdésre választ kaphat a kutató. Jelen munka fő tárgya a telepeslisták vizsgálata.

A listák a Magyar Királyi Kancellária levéltárában található több mint ötezer családfő és család adatait tartalmazzák. Az 1784. április 18-án kezdődő névsort 1786. október 27-éig vezették, amely az összes, 7600 betelepülő 66,5%-át jelenti. Ez az arány statisztikai szempontból alkalmassá teszi a teljes telepesállományra vonatkozó következtetések levonását.

A legegyszerűbb kérdések a telepesek összlétszámára vonatkoznak. A történeti szakirodalom meglehetősen elnagyoltan 35–40 ezerre teszi számukat. Megvizsgálom a telepesek családszerkezetét. Erre megfelelőek a telepeslisták adatmezői, de különösen értékes a sóvári uradalom iratai között, igaz csak kis populációra talált összeírás, amely mindkét szülő és gyermekeik korát is közli a szálláshelyükre történt megérkezésük napján.

A listák alapján fény derül a telepesek származási helyére, családi és vallási összetételére, szakképzettségükre, valamint pénzügyi helyzetére is.

A települések kiválasztásánál figyelembe vettem az újonnan alapított telepesfalvak nagyságát is. Vizsgálat tárgyává téve azt, hogy vajon van-e különbség a legkisebbek közé tartozó, 48 háztartással alapított sóvári elkülönült községrész és az átlagosnak tekinthető Dunakömlőd, valamint Németkér között.

Dunakömlőd és Németkér 230 telepes családjának teljes, a kancelláriaihoz szinte mindenben megegyező, a Helytartótanács levéltárában található listája a két falu népességét mutatja be.

A sóvári kamarai uradalom levéltárában található 48 német telepescsalád útleveleinek adatai pedig teljes mértékben megegyeznek a kancelláriai levéltár listáinak adataival, kiegészítve a költözködéssel kapcsolatos részletekkel. A különböző céllal készült, a Magyar Kamara levéltárában fennmaradt helyi összeírások a megtelepedés és berendezkedés első időszakának mindennapjait mutatják be hónapról hónapra. Dunakömlőd és Németkér, valamint különösen Sóvár esetében a kutatást a mikrotörténelem módszereivel végeztem el.

A fentiekén kívül számos kamarai uradalom befogadott telepéseket Németországból. Róluk egy 1787-ben készült, települések szerinti kimutatásból kaphatunk tételes kimutatást. A kancelláriai listák adatai nem tartalmazzák az egyes családok letelepedésének célállomását. Ezért ezek megállapításához más levéltári forrásokat kellett megvizsgálni (Magyar Kamara, Helytartótanács).

A kiválasztott telepítések helyszíneit önálló fejezetekben mutatom be. A fejezetek alapvetően két részből állnak. Az első részben fő célunk a tájak és a települések megismertetését tűztem ki. Röviden

bemutatom a Bácska, a Bánság és a szóban forgó települések történetét, kiemelve a közvetlen telepítés előtti évtizedeket. A második részt a telepítés társadalomtörténeti feldolgozása teszi ki. A migrációs népesség legfontosabb demográfiai jellemzőit igyekszem feltárni, bemutatva egy olyan közösséget, amelyet a migrációs készletesen felül leginkább csak az tart össze, hogy német nemzeti-ségűek. Más összetartó erő – a vallás és a közös származási hely, amely korábban legtöbbször a Felső-Rajna vidék volt – ebben a populációban már nem figyelhető meg. II. József türelmi rendeletek köszönhetően számos protestáns felekezetű is érkezett, továbbá nemcsak a Felső-Rajna vidékről, de majd minden német területről útnak indultak a kivándorlók.

A dolgozat egyes fejezeteiben található táblázatok nagy része a telepeslistákon szereplő teljes telepesnévsor számítógépes feldolgozása alapján készült.

EREDMÉNYEK

Az 1784 és 1787 között Németországból Magyarországra érkezett 7600 családfő vezette, összesen 34 ezer fős népesség adatainak feldolgozása alapján a német telepescsaládok demográfiájára számos új következtetés vonható le. Mivel a 7600 családfő közül 5057-nek a teljes adatsora megtalálható a Magyar Országos Levéltár Magyar Királyi Kancelláriai levéltárában, ezért az ezek alapján végzett statisztikai számítások a teljes, 7600 családot jelentő állományra

érvényesek. A betelepülők családszerkezetével, a családfők korával, vallásával, származási helyével, szakképzettségével és anyagi helyzetével kapcsolatban az alábbi következtetések vonhatók le:

1. A bevándorlók túlnyomó többsége családi kötelékben érkezett az országba. A családok átlagos létszáma 4,46 fő. A családfők 84,7%-a házas férfi volt, 9%-a egyedülálló és 5,7%-a volt özvegy férfi és nő.

2. Javarészt fiatal és középkorú populációt alkottak. A telepes családfők 64,4%-a a 25 és a 44 éves korosztályból került ki. A legnagyobb számú korcsoport a 30 és 34 év közöttiekből került ki, ők a teljes családfői állomány 17,7%-át jelentették. A 20 év alatti és a 65 év fölötti önálló telepes családfő nem alkotott jelentős számarányt, mivel a fiatalok közül sokan gyermekként szerepelnek a családok között, illetve az idősebbek már nagycsaládok tagjaiként érkeztek.

3. A bevándorló nős és özvegy családfők többsége 2-3 gyermekkel érkezett. A gyermekek statisztikáját csak a teljes családok (4282 család) és az özvegyen maradt (290 özvegy) családfők esetében vizsgálom. (Nőtlen férfi vagy hajadon nő nem hozott magával gyermeket.) A bevándorló nős családfők (teljes család) többsége (81,9%) gyermekkel együtt érkezett. Az átlagos gyermeklétszám a teljes családban 2,57 gyermek, a csonkák esetében 2,4 gyermek, a kettő együtt 2,56 családonkénti gyermekszámot tesz ki (11 706 gyermek 4572 családban). A magas fertilitás mellett magas a gyermektelen családok aránya is (18,1%), amelynek közel fele a harminc éven aluli családfők soraiból került ki.

4. A táblázatokban két rovat tünteti fel a származási helyet. Az egyikben a tartomány, illetve az ország, a másikban a település neve található. A német tartományokon kívül Franciaországból, Hollandiából, Svájcban, Poroszországból és a Habsburg Birodalom tartományaiból is érkeztek telepesek Magyarországra. Legnagyobb populáció Lotharingiából (505 család, 2575 fő), Pfalzból (587 család, 2472 fő), Trierből (435 család, 1979 fő), Saarbrückenből (314 család, 1576 fő) és Elzászból (280 család, 1225 fő) származik, de talán nem volt olyan német tartomány, ahonnan ne keltek volna útra néhányan. Összesen 61 tartományt, illetve országot említenek a listák.

5. A magyarországi betelepítés korai, még a 17–18. század fordulóján Kollonich Lipót által megfogalmazott és állandóan szem előtt tartott elvei szerint elsősorban katolikus német földműveseket toboroztak az ország déli részének benépesítésére. Ezért a II. József-féle telepítési akció során a bevándorlók vallási megoszlása eltér minden korábbi telepítésektől. A korábban megfogalmazott elvek szerint a római katolikus vallású telepesek érkezését támogatták, de II. József rendelete értelmében a protestáns vallásúak is jelentkezhetek a költözők listájára. A telepesek több mint 30%-a protestáns volt; 24,4%-a (1234 család) evangélikus, 6,3%-a (319 család) református. A többség továbbra is a római katolikus volt 68,4%-kal, ez 3460 családot jelentett.

6. A telepesek túlnyomó többsége földműves foglalkozást jelöltette be szakképzettségnek (74,41%). Közülük 18,24% egyéb szakmával is rendelkezett, ők feltehetően a nagyobb kedvezményekhez való

jutás miatt kérték a földművessé való átminősítésüket. Jelentős volt a helyi szükségleteket kielégítő iparosmesterek beköltözése is (24,57%).

7. A telepések 69,4%-ának egyáltalán nem volt készpénze. Ők a gazdasági élet beindulásáig a Magyar Kamarától kapott útipénzből és letelepedési segélyekből éltek. A pénzzel érkezett telepéseknek a magukkal hozott pénz összege alapján megállapítható, hogy – leszámítva néhány tehetősebb iparost – a szegényebb réteg bevándorlásáról volt szó. A táblázatok 1784-től 1786. október 27-éig történt vezetéséig a bevándorló családok által behozott pénz teljes összege 170 793 forint volt. Az egy családra jutó behozott pénz összege 33,68 forint volt, ami legfeljebb a megtelepedés utáni első időszak életkörülményeinek javítására volt elegendő.

8. A 7600 telepecsaládból az ország csaknem minden részébe érkeztek, legtöbben (76,2%) a bécsi udvar telepítéspolitikájának köszönhetően a Bácskába és a Bánságba költöztek.

9. Magyarország történelmi helyzetének alakulása során az elmúlt több mint kétszáz év alatt az egykori betelepült német népesség – különböző korokban és különböző módon – szinte teljes mértékben eltűnt kitelepítés (Dunakömlőd, Németkér és Bácska), illetve különböző atrocitások következtében (Bácska és Bánát), beolvadt (Sóvár) vagy kivándorolt (Bácska és Bánát) az 1780-as években történt letelepedésük helyszínéről. Sóváron, a szlovák környezetben a 19–20. század fordulóján tűnt el a német lakosság. Tolna vármegyében a II. világháború végéig teljes egészében megmaradt, sőt megerősödött, legfeljebb a nyelvhasználata alakult át, majd e

néesség 74,3%-at a II. világháborút követően kitelepítették. Bács-Bodrog vármegyében és a Bánság vármegyéiben a történeti Magyarország feldarabolása után folyamatosan csökkent, majd a II. világháború után megszűnt a jelenlétük.

A TÉMÁBAN VÉGZETT PUBLIKÁCIÓS TEVÉKENYSÉGEM

A Magyar Királyi Kancellária levéltárában található 1784 és 1786 közötti, 5057 családfő és család adatait tartalmazó részletes telepelistát az 1990-es évek elején dolgoztam fel, ami a teljes lista számítógépre vitelét jelentette. Az adatbázist Dányi Dezső, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának főigazgatója útmutatásai alapján értékeltem ki. Ennek eredményeképp jelent meg „Német bevándorlók II. József korában” című tanulmányom a Történeti Demográfiai Füzetek 12. számában 1993-ban.

A témában előadást tartottam 2007 júniusában, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság felolvasó ülésén, valamint ugyanez év októberében Keszthelyen a „Történelmi segédtudományok az ezredfordulón” című nemzetközi tudományos konferencián „II. József német telepesei” címmel.

A Révai Új Lexikona 1996 és 2008 között megjelenő 18 kötetében számos településtörténeti, megyei, történeti táji (*Bácska, Bánát Délvidék*) és fogalmi (*deportálás, németek, délvidéki atrocitások*) szócikket írtam vagy szerkesztettem, amely szoros összefüggésben áll a választott témámmal.